

О. В. Романенко, професор кафедри психології та педагогіки навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник

ПСИХІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Розкрито особливості дослідження психічної діяльності в психологічному експерименті. Представлено категоризацію поняття психічної діяльності. Обґрунтовано напрями операціоналізації цього поняття в експерименті відповідно до рівнів психічного відображення. Окреслено шляхи реалізації системного підходу у вивченні механізмів психіки на основі аналізу взаємодії психічних процесів.

Ключові слова: психічна діяльність; категоризація поняття; операціоналізація; рівні психічного відображення; системний підхід.

Однією з актуальних тенденцій на сучасному етапі розвитку експериментальної психології є ускладнення предмету емпіричних досліджень. Такий підхід спрямований на розширення знань про природу психічного, а його практичні здобутки є важливим ресурсом ефективної діяльності особистості в різних сферах людського буття. Це обумовлює необхідність поглибленого розгляду застосування експериментальної парадигми у вивченні психіки.

Історичні аспекти зміни поглядів на предмет психології переконують у тому, що головним питанням наукової психології залишається те, що і як саме вона повинна вивчати. Вченими розглядається в якості такого предмету психічна діяльність людини (Б. Ф. Ломов, В. А. Мазілов, В. О. Татенко та ін.). Б. Ф. Ломовим поняття психічної діяльності визначається через особливу структуру психічних процесів, що характеризують певну діяльність людини та складають предмет досліджень у психологічній науці [1].

Другим, більш складним, є питання методу вивчення психіки, що дає змогу проведення експерименту на основі операційного визначення психічної діяльності. Різні погляди вчених на переваги та обмеження експериментування у

психології представлені в наукових працях О. Г. Асмолова, Ф. Ю. Василюка, В. М. Дружиніна, Т. В. Корнілової, С. Д. Максименка, Е. Л. Носенко, С. Д. Смирнова та ін.

На думку Ф. Ю. Василюка, «основна функція експериментального методу в структурі наукової концепції полягає у приведенні реального об'єкта дослідження у відповідність з основним ідеальним об'єктом даної концепції» [2, с. 86]. Водночас експеримент передбачає операціоналізацію психологічного конструкту на основі визначення змінних, які підлягають виміру, а отримані результати мають відповідати принципу репрезентативності, тобто поширюватися на генеральну сукупність. З цих позицій ідеальні об'єкти не можуть слугувати змінними в експериментальній моделі.

Метою даної статті є визначення особливостей вивчення психічної діяльності в експериментальному дослідженні.

Розгляд психічної діяльності як предмету експериментального дослідження передбачає, насамперед, введення категоризації поняття, тобто його представлення в системі інших категорій, які розкривають її найсуттєвіші характеристики та задають напрям пошуків дослідника. В якості вихідних, базисних категорій, що найбільш пов'язані з поняттям психічної діяльності та допомагають краще зрозуміти її сутність, визначено поняття *взаємодії, психіки, відображення, активності, діяльності*.

Взаємодія є загальною формою взаємозв'язку явищ дійсності, що виявляється в їх взаємних змінах та створює своєрідний канал між ними. Завдяки цьому виникає певна нова цілісність, нова система, яка може бути короткочасною або сталою [3, с. 157–158]. Взаємодія із середовищем систем, які мають психіку, є специфічною за своїм характером. З цього приводу Ю. М. Забродін зазначає: «...якщо організм діє, тобто поводить себе якось інакше, ніж звичайне фізичне тіло, то існує «дещо», що вимушує його діяти інакше – саме це і є психічна реальність» [4, с. 8].

Здатність відчувати та здатність взаємодіяти з навколишнім середовищем є основними фундаментальними якостями живих істот. Ці якості утворюють єдність, тобто психіка й дія невід'ємні одна від одної, що обумовлює необхідність їх вивчення з двох боків: як об'єктів, що

спостерігаються ззовні, та як внутрішніх суб'єктивних станів. Зазначене положення виступає одним із головних пояснювальних принципів у природничій та психологічній науках.

Психіка знаходиться у певних відношеннях із системою та середовищем. Вона відображає умови, що оточують організм, виступаючи, таким чином, регулятором рухів і дій, – тому відображувальна та регулятивна функції психіки є основними (Б. Г. Ананьєв, О. М. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, С. Л. Рубінштейн, І. М. Сеченов та ін.). У працях І. М. Сеченова відчуття та сприйняття розглядаються як «уламки з дійсності», тобто її зразки, що утворюються на основі рефлекторної діяльності мозку. Як зазначає Б. Ф. Ломов, «якби психіка не здійснювала функцій відображення навколишнього середовища й регуляції поведінки, то вона була б просто непотрібною, якби поведінка не включала необхідним чином ці функції, то вона не змогла б бути адекватною навколишньому середовищу. Звідси впливає необхідність розгляду поведінкового акту та включених у нього психічних процесів як єдиної системи» [5, с. 118].

Характер психічного відображення є цілісним та амодальним, оскільки не складається із суми різнорівневих і різномодальних процесів. О. М. Леонтьєв відзначав, що в ході цього процесу неминуче виникають різного роду протиріччя між відчуттями різних модальностей, вирішальна роль у подоланні яких належить психічній діяльності. Це обумовлює звернення суб'єкта до свого внутрішнього світу, спробу актуалізувати процеси відображення, що йдуть поза основними сенсорними системами та не попадають у поле свідомості. Суб'єктивність відображення обумовлена залежністю образу від потребово-ціннісної сфери людини, а також її системи установок – суб'єктивних ставлень, які не завжди мають усвідомлюваний характер [6, с. 46].

Останнім часом когнітивні науки відкрили багато явищ, які породжуються несвідомими механізмами відображення та ще не дістали достатнього наукового обґрунтування: це, зокрема, так звані феномени «автоматичного мислення», «потайних спогадів», підпорогового праймінгу, «спонтанного приписування якостей», правопівкульового процесингу, креативних інсайтів, невербальної комунікації тощо.

Вищою формою відображення є випереджальне відображення, що виступає загальною та найголовнішою якістю психіки. Можливість випереджального відображення будь-якого зовнішнього об'єкту передує акту безпосередньої взаємодії з ним. Така здатність до відображення є результатом саморуху відображувального об'єкту, а також наслідком нагромадженого досвіду людини та способу його асиміляції. Цей постулат узгоджується з концепцією К. Левіна, який вважав, що поведінка людини є «функцією всього поля»; ідеями Г. С. Костюка щодо процесу самодетермінації особистості, що ґрунтується передусім на феномені саморозвитку дитини, лише всередині якого мають значення конституціональні, середовищні та виховні впливи; відомими положеннями С. Л. Рубінштейна («зовнішнє переломлюється через внутрішнє») та О. М. Леонтьєва («внутрішнє діє через зовнішнє і тим самим себе змінює»). Останнє положення було названо О. Г. Асмоловим формулою активності при аналізі розвитку теорії діяльності на сучасному етапі [7].

Таким чином, продукт психічного відображення знаходиться на пересіченні двох причинних рядів: як детермінації зовнішніх впливів, так і саморуху об'єкта. Відображення є формою вирішення протиріччя між цими двома типами обумовленості за рахунок переведення факторів зовнішніх впливів у саму природу об'єкту. Системна якість цього процесу полягає в тому, що відокремлені об'єкти утворюють певну нову цілісність за рахунок їх взаємовідображення один у одному. Конструктивна роль внутрішніх процесів у будь-якій дії людини обумовлює активну природу вищих, випереджальних форм відображення.

Різні форми активного відображення складають основу для розвитку та ускладнення матеріального світу. Специфіка людської дії полягає в тому, що активний рух має не лише виконавчу, але й дослідницьку функцію. Людина передбачає певні події, будуючи образи майбутнього, які детермінують її реальну поведінку. Тому активність, як принципова якість психічного, необхідно передбачає спрямованість у майбутнє, незалежно від форми організації живої матерії. Традиційно визначають два аспекти активності: специфічну, яка вказує на якісні характеристики психічних явищ, та неспецифічну, що характеризує прояви власне психіки як активності.

На основі дослідження закономірності філогенетичних аспектів психіки О. М. Леонтьєвим було визначено її об'єктивний критерій, який вказує на здатність живих організмів реагувати на біологічно нейтральні впливи, що знаходяться в стійкому зв'язку з біологічно значущими якостями і, як наслідок, є їх потенційними сигналами. Така здатність є активною за своєю суттю, оскільки дозволяє забезпечувати біологічний результат там, де умови не дозволяють йому реалізуватися безпосередньо, відразу. О. М. Леонтьєвим вперше була запропонована концепція, що розкриває розвиток форм і рівнів психічного відображення, як елементарних, так і більш складних, включно розвиток людської свідомості [6].

Розвиток психіки у філогенезі завжди був активним процесом діяльності самого організму, ґрунтувався на випереджальному відображенні дійсності, та на більш високих рівнях еволюції виявився в безпосередньому впливі на зовнішній світ з метою його перетворення. Еволюція психічного підготувала появу феномену людини та ускладнення психічних форм організації в онтогенезі, спираючись на принцип передбачення. Згідно з новітніми науковими даними, ця унікальна здатність забезпечується ділянкою гену h1F, який управляє розвитком мозку людини та, на думку вчених, налічує вже п'ять мільйонів років.

Активне перетворення дійсності розкривається в психологічній літературі як «самоактивність особистості» (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський) «надситуативна активність» (В. А. Петровський), «наднормативна активність» (Р. С. Немов, О. К. Дусавицький), найбільш загальною ознакою якої є вихід за межі ситуації, що ґрунтується на випереджальному відображенні дійсності.

Поняття активності тісно пов'язано з поняттям діяльності та часто отожднюється з ним. У концепції О. М. Леонтьєва головною характеристикою діяльності виступає предметність. Але це поняття не обмежується лише фактом спрямованості на об'єкти зовнішнього світу, а передбачає наявність предмету культури, в якому зафіксований суспільно створений, певний спосіб дії з ним. На відміну від тварини, людина опановує предмет як міру та суть власної активності. На думку

О. М. Леонтьєва, діяльність прокладає шляхи для розвитку психіки, що є ствердженням первинності діяльності по відношенню до психічного відображення. Це положення лежить в основі уявлення про те, що внутрішня, психічна діяльність формується із зовнішньої та у зв'язку з цим має подібну структуру.

У науковій полеміці з цього приводу К. О. Абульхановою-Славською відзначалася наявність такої проблеми: «Звідки у плані функціональному може виникнути специфічна для психіки регуляторна функція, якщо сама психіка вилучена з діяльності?» [8, с. 240]. Подальший розвиток теорії окреслення сприяв вирішенню цього протиріччя шляхом окреслення перспектив нового підходу, в якому на перший план висувається проблема залежності діяльності від образу. Зберігаючи цілісність теорії, О. М. Леонтьєв разом із тим змінює весь напрям аналізу та обґрунтовує нову методологічну тріаду «психологія образу – психологія діяльності – психологія особистості». В новій концепції на перший план виходить проблема залежності діяльності від образу, а процес побудови образу розглядається вченим як особлива психічна діяльність, яка має власну специфіку.

Наукові погляди щодо природи психічної діяльності зазнають подальшого розвитку і в сучасній науці. Як зазначає відомий український вчений В. О. Татенко, «...однак і сьогодні навряд чи знайдуться два фахівці, між якими не було б суперечностей у розумінні сутності й природи психічного» [9, с. 190]. Суб'єктно-генетичний пояснювальний принцип, введений у вітчизняну науку В. О. Татенко, ґрунтується на положенні, що роль регулювального, організуючого та розвивального центру суб'єкт психіки може виконувати, тільки перебуваючи в процесі постійної зміни й розвитку. Тому предмет сучасної психології визначається вченим як суб'єкт психічної активності, діяльності, психічного життя в онтогенезі.

Найбільш загальне визначення психічної діяльності вказує не те, що вона включає всі види діяльності людини, які здійснюються за участю свідомості. Згідно з психофізіологічним визначенням цього поняття, психічна діяльність людини значною мірою обумовлена здатністю відволікання від реальної дійсності та здійсненню переходу від безпосередніх чуттєвих сприймань до

увної реальності. Саме ця увна реальність забезпечується здатністю мозку до випереджального відображення дійсності.

Розгляд психічної діяльності як регулятора духовного змісту буття людини визначається С. Л. Рубінштейном: «Психічна діяльність як така, безпосередньо належить до природного світу і виступає у своєму функціональному аспекті як природне явище. Однак беручи участь у регуляції дій індивіда, виражаючи його потреби, інтереси, відношення до світу, вона виступає вже в іншій якості – як душевна діяльність, як свідомість, що передбачає ставлення суб'єкта до об'єктивної діяльності, чи як духовна діяльність, що має той чи інший духовний зміст» [10, с. 259–260].

Таким чином, методологічне значення поняття психічної діяльності в науковій психології полягає насамперед у його розгляді стосовно активності суб'єкта діяльності. Категорія суб'єкта розкриває якість активності людини, визначає її місце та роль у бутті, її здатність до діяльності, самовизначення й розвитку. Принцип активності суб'єкта діяльності враховує не тільки наявність у індивіда певної мотивації щодо завдань, які постають перед ним, але такого ставлення, яке первинно потребує від нього осмислення, перетворення дійсності, пошуку власних рішень у відповідності з конкретними умовами та обставинами життєдіяльності, особистої ініціативи, постановки й вирішення нових творчих завдань. Аналіз чисельних психологічних концепцій дозволяє виокремити основні методологічні принципи активності суб'єкта, що вказує на міру його взаємодії з навколишнім світом та визначається часовим положенням детермінанти його поточної поведінки. Найбільш загальною ознакою активності є вихід за межі ситуації, який ґрунтується на випереджальному відображенні дійсності.

Методологічним підґрунтям дослідження психічної діяльності є положення про її системний характер, оскільки психічні процеси здійснюються одночасно на різних рівнях та пов'язані з актуальною у вітчизняній психології ідеєю багаторівневої регуляції. Це дозволяє співвідносити відмінні за спрямованістю дослідження в рамках більш загальної картини для встановлення характеру зв'язку між проявами психіки на різних рівнях психічного відображення, з'ясування функціональних механізмів їх взаємодії.

Важливим теоретичним аспектом дослідження є розкриття структури та функцій досліджуваного явища, що окреслює його сутність з позицій системного підходу, а також дозволяє операціоналізувати гіпотезу в процесі планування експерименту. Визначення психічної діяльності як реальності, доступної для наукового аналізу, передбачає орієнтацію на її структуру відповідно до рівнів психічного відображення дійсності.

У залежності від завдань та цілей, які вирішуються в процесі діяльності, Б. Ф. Ломовим визначаються такі рівні психічного відображення людини: субсенсорний, сенсомоторний, перцептивний, уявлень, мовленнєво-мислительний. Ці рівні взаємодіють один із одним у межах функціональної системи. Система має ієрархічну будову, що виявляється в наявності складних інтегративних процесів. Кожний із рівнів психічного відображення включає не тільки процес формування цілісного образу предмету або явища, але й особливості регуляції певних дій, які притаманні саме цьому рівню [5].

Дослідження психічної діяльності в сучасному експерименті передбачає пріоритет телеологічного підходу над каузальним і полягає в тому, що експериментальне завдання має виступати не як система стимулів, а як складова частина життєвої ситуації досліджуваного. Відношення дослідник-досліджуваний виступають як основна детермінуюча сила експериментальної ситуації. Від типу цих взаємин залежить міра вияву особистісних якостей та психічних здібностей досліджуваного, а також їх вплив на надійність експериментальних результатів. Як засвідчують емпіричні дослідження впливу ситуації на поведінку людини у процесі психодіагностичного дослідження, валідність тестових результатів визначається типом суб'єктних відношень.

Принцип суб'єкт-суб'єктних відношень, розвинутий у вітчизняній науці на основі соціально-психологічного підходу, актуалізував увагу дослідників щодо соціально-психологічних факторів, які впливають на валідність експерименту (С. Л. Рубінштейн, Б. Ф. Ломов, В. М. Дружинін). Основне завдання психологічного експерименту за С. Л. Рубінштейном полягає в тому, щоб зробити доступними для об'єктивного спостереження суттєві особливості внутрішнього процесу. Це вимагає від дослідника створення таких умов експерименту,

в яких зовнішні дії адекватно відображали б внутрішній психологічний зміст. З цією метою в психології мислення стала використовуватися методика «мислення вголос», яка опосередковувала спілкування досліджуваного та експериментатора. В дослідженнях О. К. Тихомирова та А. В. Брушлинського ця методика успішно застосовувалася для аналізу процесуальних новоутворень у мисленні людини на основі різних способів членування вербальних протоколів, які відповідали теоретично обґрунтованим одиницям аналізу процесу мислення.

Реалізація принципу розвитку в експериментальній психології передбачає різнобічне вивчення будь-якого психічного явища в динаміці. На основі цього принципу у вітчизняній психології останніми роками сформувався та інтенсивно розвивається генетично-моделюючий підхід. За визначенням С. Д. Максименка, його сутність полягає в тому, що досліджуване психічне явище спочатку конструюється у вигляді моделі певної діяльності, а потім актуалізується на основі спеціальних способів організації активності людини. Таким універсальним способом активності виступає задача, вирішення якої забезпечується функціонуванням відповідного психічного процесу. Критерієм психологічної оцінки проведеного дослідження стає міра відповідності реально здійсненого процесу вирішення задачі її моделі [11].

Метою будь-якого експерименту є виявлення певних закономірностей поведінки та максимальний контроль впливу побічних змінних. Разом із тим будь-який експеримент потребує урахування тих психічних процесів і явищ, що залишаються за межами експериментальної схеми, вміння інтерпретувати отримані результати з позицій системності психіки, її мінливості та гнучкості, визначити роль певного психологічного феномену в пізнавальній та особистісній активності суб'єкта. У зв'язку з цим при аналізі результатів дослідження слід враховувати, що множина поведінкових проявів досліджуваного може бути обумовлена невеликою кількістю внутрішніх (психічних) причин. На цьому принципі засновані всі методи аналізу латентних структур. Сутність суб'єкта не зводиться до різноманітності його зовнішніх проявів, а передбачає надмірність притаманних йому психічних утворень та поведінкових станів. Тому в процесі інтерпретації отриманих

даних мають поєднуватися такі схеми пояснення, як дедуктивна, генетична, функціональна та ймовірнісна. Ймовірнісна схема пояснення полягає в тому, що інтерпретація хоча й не впливає формально з отриманих даних, але уявляється ймовірною за певних значень пояснювальних положень.

Оскільки психічний зміст діяльності індивіда виявляється у поведінці лише частково, можливість пізнання психіки визначається можливостями інтроспекції й моделюванням стану досліджуваного в суб'єктивній реальності експерименту. За визначенням В. М. Дружиніна, емпіричний прояв активності суб'єкта в результатах дослідження – зворотне відношення між складністю рівня психічної реальності, що досліджується, та «потужністю» шкали, за допомогою якої інтерпретуються дані. Вищий рівень психічного характеризується такими ознаками: унікальністю, тобто здатністю породжувати унікальну поведінку та продукти (творчість); спонтанною активністю, тобто здатністю виходити за межі ситуації «тут і зараз» й регулювати дії на основі прогнозування майбутніх подій; цілісністю, тобто нерозкладністю на складові, з чим пов'язано підкорення структур нижчих рівнів законам функціонування та розвитку цієї цілісності. Отже, чим складнішим є рівень психічного відображення, тим менш точно його можна виміряти.

Якщо на рівні інтегральної індивідуальності дослідник має справу з одиничним унікальним утворенням, на рівні особистісних якостей і системних процесів (інтелект, креативність) – з розмитою класифікацією та номінативною шкалою, цінності та переваги піддаються ранжуванню, порядкові шкали та псевдометрика прийнятні для застосування на рівні дослідження первинних і вторинних образів [12, с. 284]. Ця закономірність орієнтує дослідника щодо добору методів дослідження процесів на різних рівнях психічного відображення: якщо при дослідженні сенсорно-перцептивного рівня та рівня уявлень застосовуються переважно стандартизовані методики, то при вивченні вищих рівнів залучаються проєктивні методи, які дозволяють вивчати несвідомі механізми психічних явищ.

Окреслені положення визначають найбільш суттєві переваги використання поняття психічної діяльності в дослідницькій парадигмі. По-перше, це дає змогу її вивчення як реальності, що доступна науковому аналізу через операціоналізацію в експерименті. По-друге, визначення її структури може бути

представлено відповідно до рівнів психічного відображення дійсності. По-третє, такий підхід обумовлює додаткову можливість реалізації системного підходу у вивченні механізмів психіки на основі аналізу взаємодії психічних процесів.

Список використаних джерел

1. Ломов Б. Ф. Об исследовании законов психики / Б. Ф. Ломов // Психологический журнал. – 1982. – № 1. – С. 18–27.
2. Василюк Ф. Е. Методологический анализ в психологии / Ф. Е. Василюк. – М. : МГППУ; Смысл, 2002. – 240 с.
3. Корнилова Т. В. Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов. – СПб. : Питер, 2008. – 320 с.
4. Забродин Ю. М. Методологические проблемы психологического анализа и синтеза человеческой деятельности / Ю. М. Забродин // Вопросы кибернетики: Эффективность деятельности оператора. – М., 1982. – 329 с.
5. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
6. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 572 с.
7. Асмолов А. Г. По ту сторону сознания: Методологические проблемы неклассической психологии / А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2002. – 480 с.
8. Абульханова-Славская К. А. О субъекте психической деятельности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1973. – 288 с.
9. Татенко В. О. Соціальна психологія впливу : [моногр.] / В. О. Татенко – К. : Міленіум, 2008. – 216 с.
10. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн / [отв. ред. Е. В. Шорохова]. – [2-е изд.]. – М. : Педагогика, 1976. – 416 с.
11. Максименко С. Д. Основи генетичної психології : [навч. посіб.] / С. Д. Максименко. – К. : НПЦ «Перспектива», 1998. – 220 с.
12. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология : [учеб. для вузов] / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2004. – 319 с.